

Кайыпова Жумабубу Баялиевна
Доцент кафедры ИЗО и дизайна КГУ им. И.Арабаева

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН УЛУТТУК КИЙИМДЕРИНИН ТАРИХЫ ИСТОРИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ОДЕЖДЫ КЫРГЫЗОВ THE HISTORY OF NATIONAL CLOTHES

Аннотация: бул макалада кыргыз элинин улуттук кийимдеринин тарыхы берилген. Кийимдердин негизинде биз мурдагы убакта кыргыздар кандай шартта жашагандыгын, алардын жашоо-тиричилигин баамдай алабыз. Кыргыз элинин жана анын маданиятынын калыптанышына алып келген этно жана маданий генетикалык процесстер Борбордук жана Орто Азиянын кең мейкиндиктеринде өткөн. Кыргыздар көптөгөн жылдар бою көчмөн эл болгондуктан, күндөлүк тиричилигинде өзүлөрүнүн кол өнөрчүлүгүн өнүктүрүп келишкен.

Аннотация: В этой статье дано история кыргызской национальной одежды. По этой одежде мы можем узнать в каких условиях жили древние кыргызы. Этно-культурные, генетические процессы становления кыргызского народа пройдены на просторах Средней и Центральной Азии. Так как кыргызы являлись на протяжении долгих лет кочевым народом, в своем быту они совершенствовали свое ремесло.

Abstract: In this article the history of Kyrgyz national clothes is given. By this dress, we can find out under what conditions the ancient Kyrgyz lived. Ethno and cultural and genetic processes, which led to the formation of the Kyrgyz people and its culture took place in the vast territories of Central and Middle Asia. Since the Kyrgyz people were nomadic people for many years, they improved their craft daily life.

Ачык сөздөр: улуттук кийимдер, саймалардын түрлөрү, тери иштетүү, жүндөн жип ийрүү, таар согуу

Ключевые слова: национальные одежды, разновидности вышивки, обработка кожи, пряжа из шерсти, ткачество

Key words: national clothes, varieties of embroidery, skin treatment, yarn from wool, weaving.

Кыргызстан тоолуу өлкө. Ал жеринин 83%-нын жакынын ээлейт. Аларды бири-бирин улаган эбегейсиз Тянь-Шань, Памир-Алай тоолору бириктирип турат. Кыргызстандын жер бетинин жаратылышы түркүн көрүнүштөргө бай келип, Орто Азиянын өзгөчө ажайып кооз аймагы болуп эсептелинет. Бул өлкөнүн табиятынын чыныгы берметтери да бийик тоолуу көлдөр – Ысык-Көл, Соң-Көл, Чатыр-Көл, Сары-Челек. Ал эми ташкындаган Нарын дайрасы - Орто Азиянын суусу менен электр кубатынын башкы булактарыны бири. Республиканын токчулугун камсыз кылган жемиштүү өрөөндөрү: Чүй, Фергана, Ысык-Көл. Күтүрөгөн малга жайыттуу – Алай, Ак-Сай, Арпа, Суусамыр, Кара-Шоро, Каркыра, Кара-Кужур, Беш-Таш.

Кыргызстан – сейрек учуроочу жаңгактуу, мөмө-жемиштүү Арстанбап, кооздугу көздүн жоосун алган Ак-Суу, Жети-Өгүз, Чычкан менен сыймыктанат. Бардыгын санап бүтө албайсың.

“Кыргыз кийиминин, анын улуттук өзгөчөлүктөрүнүн калыптанышы элдин этникалык тарыхы менен ажырагыс байланышкан”.[1] Чарбачылыктын шарты, жашоо ыңгайы, табигый жагдайлар, кыргыздын уруу-урук топторунун көчүп-конуусу, соода байланыштары, ошондой эле бөтөн элдер менен узак убакытка чейин коңшулаш жашоо кийимдин өнүгүшүнө да таасирлерин тийгизбей койгон эмес.

“Кыргыз элинин жана анын маданиятынын калыптанышына алып келген этно жана маданий генетикалык процесстер Борбордук жана Орто Азиянын кең мейкиндиктеринде өткөн кыргыздардын келип чыгышынын баштапкы баскычы Борбордук Азияда, тактап айтканда, Түштүк Сибирь менен Алай тоо кыркаларынын аймактарына туура келет” [2].

Соңку тарыхый мезгилде XIX кылымдын ортосуна чейин кыргыздар Туркестан аймагындагы согуштук саясий окуяларга жигердүү катышып келишкен. Бирок элдин тарыхында башкы жана бурулуш мезгил XIX кылымдын экинчи жарымында Кыргызстандын Россиянын курамына биригүүсү болуп саналат. Ошол мезгилден тартып элдин тарыхында жаңы мезгил башталат. Элдин турмушунун бардык тармактарында, анын ичинде кийим-кечелерде терең өзгөрүүлөр болот.

“Кыргыздын элдик кийимдеринин узун тарыхы бар. Алар негизги эки булакка таянып өнүккөн. Алсак, элдин турмуш шартынан жана чарбачылыгынан, ошондой эле эстетикалык ыкка, турмуштук керектөөгө ылайыкталып кабыл алынган бөтөн элдик булактан келип чыккан”. [3] Мындан сырткары, кийимдин өнүгүшүнө диний көз караштар да өз таасирин тийгизген. Бирок XIX кылымдагы кыргыздарга карата алардын таасирлери өтө аз болгон. Өзүнүн тарыхынын ар кандай баскычтарында кыргыз уруулары түрк, монгол тилдеринде сүйлөгөн уруулар, элдер менен коңшулаш жашашкан. XIV-XIX кылымдары Орто Азияда кыргыз урууларынын түздөн-түз коңшулары: түндүктө казактар, түндүк-чыгышта – ойроттор (калмактар), күн чыгышта – уйгурлар, түштүктө – тажиктер, түштүк-батышта – өзбектер болушкан. Азыркы тапта да андай коңшулаштык негизинен сакталып калган. Аталган элдердин ар биринин кийим-кечесинде өздөрүнө таандык өзгөчөлүктөрү бар. Ошондой болсо да жалпы окшоштуктар, айрыкча XIX кылымдын экинчи жарымынан XX кылымдын башында байкалат.

Байыркы кыргыздардын (энесайлык) кийимдери жөнүндөгү алгачкы маалыматтар Тан династиясынын дооруна тийиштүү кытай булактарында кездешет. “Тан-Шунун” династиялык жазмаларында кыргыздын атка минээр байлары кышкысын кундуз тебетей, ал эми жайкысын алтын алкагы бар шоңшогой төбөлүү жана жээги кайрылган калпак кийишкен. Калгандары кийиз калпак кийишкен. Кыргыздын баш кийимдеринин бул мүнөздүү белгилери негизинен XX кылымдын башталышына чейин сакталып келген.

Ал эми эркектердин кийизден жасалган баш кийими – калпактын алгачкы түрү. Ал бүгүнкү күндө кыргыздын улуттук кийиминин негизги бөлүгү. Археологиялык жана тарыхый даректер – кыргыздар кийимдерди сатып алынган кездемелерден да тигип кийишкендиктерин далилдешкен. Мисалы, бай адамдар Кытайдан алынган жибектерден, парчалардан кийимдерди тигишкен.

Байыртадан бери эле элеттеги көчмөндөрү менен отурукташкан дыйканчылык борборлорунун ортосунда кербен аркылуу ишке ашкан соода байланыштары болгон. Ал Улуу Жибек жолу жана Борбордук Азиядагы бир бутагы болгон “Кыргыз жолу” аркылуу жүргүзүлгөн. Күнүмдүк керектелүүчү буюмдарды алыш үчүн темир, мал чарбачылыгынын азык түлүктөрүн, жапайы айбанаттардын терисин, малдын мүйүзүн ж.б. беришкен. Кийим-кечелер, ар кандай кездемелер, баалуу терилер кыргыздар менен байыркы элдердин ортосунда белек катары да кызмат өтөйт. Абалкы кыргыздардын өзгөчө жоокерлик кийимдерин археологиялык табылгалардын негизинен билсе болот. Улуттук кийимдер тууралуу элдик оозеки ыр чыгармаларында, жомоктордо, тарыхый санжыраларда да өтө кызыктуу маалыматтар кездешет. Оозеки өнөрдүн эң башкы чыгармасы “Манас” эпосунда баатырлардын кийимдери, алардын жасалыш ыкмасы, кандай убакта кийишери жөнүндө ыр саптары жолугат. Байыркы дастандын башкы каарманынын жубайы Каныкей Манаска, анын кырк чоросуна колунан көөрү төгүлгөн усталар менен уздары өзгөчө сапаттагы материалдардан жоокер кийимин, согуштук курал жабдыктарды даярдашкан.

Тигил же бул элдин маданияты сыяктуу эле кыргыздарда да кийимдердин жергиликтүү үлгүлөрү, аймактык өзгөчөлүктөрү учурайт. Кийимдердин кээ бир түрлөрү кайсы урууга мүнөздүү болсо ошол уруунун аты менен аталган. Мисалы, эркектердин баш

кийими тебетейдин төбөсүнүн бийиктигине жараша “Кул жыгач тебетейи” (кул жыгач саяк уруусунун бир уругу, “солто тебетейи”, солто Чүй жана Талас өрөөнүндөгү көчүп-конуп жүргөн уруу) деп аташкан.

Кыргыздар менен казактардын кийимдериндеги окшоштуктар, кээ бир учурларда алар бири-бирин толук бойдон кайталап калганын да жолуктурабыз. Бул болсо эки элдин каада-салты, тили, маданияты, чарбачылыгы ж.б. жагынан тарыхый байланыштары терең экендигин далилдейт. Кыргыз элинин кийимдери XIX кылымдын экинчи жарымында XX кылымдын биринчи жарымында өзүнө таандык жаркын этникалык бөтөнчөлүккө ээ болгон.

Салттуу кыргыз кийимдеринин материалдык негизин койдун, эчкинин, төөнүн жүндөрү түзгөн. Аялдар жөнөкөй токуу, согуу жолу менен (өрмөктө) бир нече түстөгү өзгөчө бышык кездемелерди токушкан. Төөнүн жүнүнөн токулган таар бышыктыгы, көрктүүлүгү менен өтө жогору бааланган. Ал эми өсүмдүктүн буласынан токулган кездемелерди кыргыздар мурдатан эле коңшу элдерден сатып алышкан. Пахтанын өзүн сатып алышып, ийрип, андан таар согушкан.

Ал эми жылуу кышында кийүүчү – ичик, баш кийимдерди койдун жакшы ашатылып, ийленген, карышкырдын терисинен сырт кийимдерди, ал эми жаш козунун көрпөсүнөн, түлкүнүн терисинен тебетейлерди тигишкен. Кийим жасалуучу материалдарды даярдоодо аңчылык маанилүү орунду ээлеген. Карышкырдын, түлкүнүн, илбирстин, сүлөөсүндүн, суусардын терилеринен жылуу кийимдерди тигишкен. Алардын жасалган ичиктер өзгөчө бааланып кымбат баага сатылган. Түлкүнүн, карышкырдын бучкактарынан да ичиктерди жасашкан. Тоо текелердин терисинен (ышкын түпкө салышып) эркектерге жаргактан шымдарды тигишкен. Анын тарыхы кылымдын түпкүрүндө жатат. Шымдын бычылышы, саймалары негизинен XX кылымдын башталышына чейин сакталып келген. Ал элдик өнөрдүн чыныгы үлгүсү болуп саналат.

XIX кылымдын экинчи жарымында кийимдердин материалдык негизги колго жасалган ортоазиялык жана фабрикалардан чыккан европалык кездемелер менен байыган. Орто Азиянын базарлары: Бухара, Самарканд, Кокон, Маргалаң, Наманган; Чыгыш Түркстан базарлары: Кашкар, Турпан, Кулжа, Ак-Суу ж.б. менен илгертеден тыгыз байланышта болушкан.

XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыз айылдарында фабрикалардан чыккан орус кездемелери кенен тарай баштайт. Кооз кездемелерден ар кандай саймалуу кийим-кечелерди жасашкан. Кыргыз саймасы элдик көркөм өнөрдүн эң эле байыркысы жана бүгүнкү күнгө чейин сакталып урунуп келе жатат. XIX-XX кылымдарда уздар аялдардын көйнөктөрүн, баш кийимдерин, белдемчилерди, жоолуктарды, чыптамаларды ж.б.у.с. кийим-кечелерди сайманын күчү менен көркүнө чыгарышкан.[3]

Кыргыздардын техникалык ыкмалары өтө эле ар түрдүү болгон. Алсак, илме, илме дос, басма, секиртме, көптүрмө саймалары тарыхый көркөмдүк жагынан эң зор кызыгууну жаратат.

Кыргыздын саймасында жеке чыгармачылыктын эркиндиги менен салттын сакталуусу эбегейсиз көп түрдүү оюмдарды жараткан. Кыргыздын элдик кийимдери негизинен жынысына жана курагына жараша бөлүнгөн.

Наристелер менен балдардын кийимдеринин өнү-түсү, бычылышы бирдей болгон. Бара-бара адамдардын жашы жана коомдук дөөлөтү өзгөргөн сайын кийинүү каадасы да жаңыланып, жакшырып, татаалдана баштаган. Кийим-кече жынысына карата аялдыкы, эркектики, жашка карта кыздыкы, уулдуку, кийинүү маанайы боюнча майрамдык, үйдө, үйлөнүү тоюнда, аза күтүүдө, аңчылык кийимдерине жыл маалына карата кышкы, жайкы деп бөлүнгөн. Кийим кийүү жагдайына, кооздуктарга, кийимдин башка бөлүктөрүнө карата ар кандай көз караштар жашап келген.

Аялдардын кийимдери баардык эле үстүңкү кийимдер узун, кенен тигилген көйнөктөрдөн турган. Анын капталына кыйык салынып тигилген. Ал эми жеңдери болсо ийинге тик бириктирилген, жакалары көрүнүшү боюнча эки түрдө болгон. Эң эле эски

көйнөктөрдүн жакасы ийинден ийинге чейин узатасынан бычылганы “туура жака көйнөк” деп аталган. Анын жакасы ийинден топчу же шоона менен бүчүлөнгөн жаканын бул түрү балдардын кийимдеринде сакталып калган. Көйнөктүн экинчи түрүнүн жакасы узатасынан жана көкүрөктөн ылдый бычылып “узун жакалуу көйнөк” делген. XIX кылымдын жарымында мындай жакалуу көйнөк Кыргызстандын бардык аймагында бирдей тараган. XIX кылымдан аягында көкүрөктөн ылдый бычылган моюн жагы тик жакалуу көйнөктөр тарай баштайт. Ал топчу менен бүчүлөнгөн.[5, 111-б.] Тик жакалуу көйнөктүн пайда болушу менен өнөр биротоло жоголот да, көйнөктүн этегине бир же эки кош этек салынат. XX кылымдын башында көйнөктүн бычылышы татаал боло баштайт. Көйнөктүн ийиндери бириктирилип тигилип, колтук менен жеңдери өз алдынча оюлат, жакасы болсо кайырмалуу болот. Бара-бара ал көйнөктөр бүтүн Орто Азия аймагына мүнөздүү боло баштайт. Аялдар узун, кенен тигилген көйнөгүнүн белин жоолук же жүндөн токулган атайы белдик менен курчанышкан. Белди курчануу илгертеден бери келе жаткан. Аялдардын кийимдеринин ичинен өз алдынча кызыгууну туудурган белден ылдый кийүүчү белдемчи болуп саналат. Белдемчини курап, анын бетине өтө кооз сайма түшүрүп белге ылайыктап тигип кийишкен. Белдемчинин экинчи түрүнө жээктерине кундуз, суусар бастырып тигишкен. Кышында кие турган белдемчини аялдар койдун терисинен жүнүн ичине каратып тигип кийишкен. Белдемчинин да өзүнчө тарыхы бар.

XIXк. аягы жана XX кылымдын биринчи жарымында аялдардын үстүңкү кийимдери кебез салынып тигилген чапандан турган. Ал эркектердин чапанына окшош бычылып тигилген. Келиндердин, кыздардын жана балдардын чапандары жарымы жибек, жарымы жүн аралаш жалтырак кездемелерден ж.б. жасалган.

XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта кыргыздар үстүңкү кийим катары бешмант жана кемсел кие башташкан.

Ушул эле мезгилде жеңи жок кийим – чыптама кеңири тарайт. Улгайып калган аялдар чыптаманы анча бийик эмес тик жака кылып, астар салып, чөнтөк тигишкен. XX кылымдын баш чендеринде тукабадан тигилген азыркы пальто сымал чапандар пайда боло баштаган.

Анын бычылышы денеге кынаштыра, жеңдери өз алдынча бычылып ийинге тигилип, ич чөнтөктөрү жабык бүчүлүү жакалуу болгон.

Ал эми аялдардын баш кийимдери ошол мезгилдери ар түрдүү болгон. Мисалы, баш кийимдин эң эски түрү шөкүлө. Шөкүлө эң кымбат баалуу бермет, седеп, парча, күмүш же алтын жалатылган жалпак оймо темир буюмдар менен кооздолгон. Болжол менен XIX кылымдын экинчи жарымында кыз турмушка чыкканда кийүүчү салттуу кийимге айланат. Кийинчерээк кийим которуу ырымы аткарылып, келин элечек оронгон.

“Элечек – баш кийимдин татаал түрү”.[4] Анын көптөгөн түрлөрү болгон. Элечек өзүнүн оролушу боюнча көп түрдүү. Түштүк тараптагы элечектин көпчүлүгү түндүк тарапка жана Памир аймагында жашаган найман уруусуна мүнөздүү ээк алгычы болгон эмес. Памирдик кыргыздарда болгон саякатчы Б.Громбчевский “Бардык ушул өзгөчөлүктөрүн билип алсаң кыргыз аялын жолуктурганда анын элечегине оролушу, бийиктиги, аркасындагы куйругунун саймасынан кайсы уруудан экенин аныктаса болот экен деген. Эгер аял бир уруудан болсо кийимдери да бирдей окшош”.[2]

“Кыргыз элинде кийим-кечеге кастарлоо менен мамиле кылышкан. Турмуштан көзү өткөн ата-эненин, бабалардын айрым кийимдерин ыйык катары сакташып, эстелик иретинде балдарына, неберелерине берилген. Мындан ата-бабалардын арбагына сыйынуу салты көрүнгөн”.[5]

Жаш муундардын өз элинин баштан кечирген тарыхына, маданиятына, көркөм өнөрүнө элдик акылмандык менен шыктын соолгус булагын таануга зор кызыгуусун туудурууда. Ушундай шартта кыргыз элинин тарыхына, маданиятына байланышкан китептерди, альбомдорду басып чыгуу өзгөчө зарыл. Окурмандарды кийимдердин тарыхын, алардын кооздуктарын салттуу түрлөрү менен тааныштырат.

Колдонулган адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Кыргыздар жана алардын этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштары. Л. 1971. 125 б. [1]
2. Антипина К.И. Кыргыздардын элдик искусствосу. Ф., Кыргызстан. 1977. 144 б. [2]
3. Антипина К.И., Көчкүнов А. Кыргыздын элдик кийимдери. Анкара. 2004. - 242 б.: илл. [3]
4. Бичурин Н.Я. Байыркы кезде Орто Азияда жашаган элдер тууралуу маалыматтардын жыйыны. Т.1. М.-Л., 1950. 352 б. [4]
5. Момунбаева Н.С. Түштүк кыргыздардын салттуу билимдери (XIX кылымдын аягы XX кылымдын башы. Этнографиялык талаа материалдарынын негизинде).- Б.: 2014.-198 б. [5]

Рецензент: доцент Сыдыгалиев Ж.С.
